

Paul Johansen 1939. aastal

Jüri Kivimäe*

Paul Johansen 1939. aastal. EKM

Mineviku manamine

1938. aasta jõulureedel, 23. detsembril oli ta saanud 37-aastaseks – ühe ajaloolase ja arhiivaari elus vist parimate võimetega ja energiarohke iga. Kui võtta selle arutluse lähtejooneks 1939. aasta algus, siis oli Paul Johanseni elu tänapäevases tagasivaates heal järjel. Pea viis aastat varem, alates 1. juunist 1934 oli ta kinnitatud Tallinna linnaarhiivaari ametisse.¹ Tema edutamine pärast senise linnaarhiivaari Otto Greiffenhageni pensionile saatmist takerdus esialgu õigusliku küsimuse taha. Taani Kuningriigi alamana ja seega välismaalasena oli ta seni töötanud arhiivaari abina teenistusloa alusel.² Loobunud Taani kodakondsusest, sai temast 9. mail 1934 Eesti Vabariigi kodanik ning ametikõrgendus viidi täide.³ 1. aprillist 1938 oli Johansen ka vast loodud Tallinna Ajaloolise Linnamuuseumi juhataja⁴ ning pärast seda, kui Linnaarhiiv oli kolunud eraldi arhiivihoonesse Rüütli tn. 8/10, jäid raekojas asunud arhiivihoidlad muuseumi kasutusse. Johanseni

ametialane karjäär oli põhjendatud, tema „suuri teeneid linna arhiivi arendamises“ oli tunnustatud, pealegi oli ta kõrge linnaametnikuna andnud 1. juunil 1938 ustavusvande Eesti Vabariigile.⁵ Nende „Eesti riigile ja rahvale osutatud teenete tunnustuseks“ annetas president Konstantin Päts talle 20. veebruaril 1939 Eesti Punase Risti III klassi teenetemärgi.⁶ Johansen oli seda igati väärt, ehkki tegemist oli pigem nomenklatuurse aktiga, kuna Punase Risti teenetemärke oli jagatud paljudele riigi ja avaliku elu tegelastele.

Linnaarhiivaari eraelu oli tagantjärele hinnates igati meeldivas tasakaalus. Ta oli 30. juunil 1926 abiellunud Sangaste apteekri peretütre, eesti-saksa päritolu Erna Korthsiga, kellega ta

* Jüri Kivimäe (1947), Toronto Ülikooli emeriitprofessor, jkivimae@chass.utoronto.ca

¹ Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi lühend. TLA), 52.2.510 (Paul Johanseni isiklik toimik), l. 23: väljavõte Tallinna Linnavalitsuse protokollist 11. mail 1934.

² TLA, 52.2.510, l. 16: Tallinna Linnavalitsuse teatis 2. aug. 1933, mille järgi Paul Johanseni on lubatud töötada teenistusloa alusel kuni 19. juulini 1934.

³ TLA, 52.2.510, l. 24.

⁴ TLA, 82.2.19, lk. 397: Tallinna Linnavolikogu otsus 15. dets. 1937.

⁵ TLA, 52.2.510, l. 39.

⁶ RA, ERA.989.1.199.168; Fred Puss jt. (koost.). Eesti tänab: 1919–2000. Tallinn: Eesti Vabariigi Riigikantselei, 2000, lk. 305. Johanseni teenetemärgi diplomi allkirjastas Teenetemärkide Komitee esimehe asetäitja Kaarel Eenpalu alles 27. märtsil 1939 (diplomi originaal erakogus).

oli tutvunud juba õpingute ajal Leipzigi Ülikoolis.⁷ Saksa keel oli olnud Johansenite pere kodune keel Pauli lapsepõlves ning jäi selleks ka tema abielus. 17. juulil 1927 sündis neile tütar Ulla-Christine, kes oli aastail 1973–1990 Kölni ülikooli etnoloogia professor. 8. veebruaril 1930 sündis Johansenite perre poeg Jens-Christian ja 21. juulil 1936 tütar Andrea Margretha.⁸ Pauli isa, Taani kindralkonsul Jens Christian Johansen oli surnud Tallinnas 29. jaanuaril 1929, kuid ema Ingeborg-Agnes (sünd. Laudrup) elas endiselt Kadriorus Poska tänaval väikeses majas. Pauli õed-vennad olid maailmas laiali, vaid kõige vanem vend Karl Adam Johansen (1894–1942) elas Eestis oma sakslannast naise Mary Johanseniga (sünd. von Husen), kelle valduses oli Sõtküla mõisasüda (*Restgut*) Märjamaa kihelkonnas Läänemaal.⁹ Õde Ingeborg Johansen (1896–1986) oli juba 1913. aastal saadetud Taani õppima; temast sai kirjanik, kes rändas maailmas ringi, kuid külastas enne sõda paaril korral ka Eestit.¹⁰ Noorem vend Hans Christian Johansen (1897–1973) oli õppinud Tomski Ülikoolis loodusteadust, temast sai Nõukogude Liidus tunnustatud ornitoloog, kes oli aastail 1931–1937 Tomski Ülikooli zoologia professor, kuid seejärel pidi Taani kodanikuna Venemaalt lahkuma. 1938. aastal oli ta lühidalt Tallinnas, lahkus aga Riiga, kus ta oli Herderi Instituudi professor, siirdus edasi Königsbergi ja jõudis lõpuks Kopenhaagenisse.¹¹ Noorem õde Kirsten Marie abiellus juba 1920. aastatel Saksamaale ja külastas Eestit mõned korrad enne sõda. Perekonnasisene suhtlemine toimus peamiselt kirja teel ja külaskäikude ajal, paraku on õdede-vendade omavahelisest ühendusepidamisest üsna vähe teada.

Paul Johanseni viieliikmeline pere ei jõudnud sõja eelõhtul sellise materiaalse tasemeni, et osta Tallinnas oma maja. 1934. aastal oli linnaarhivaarile määratud kuupalgaks 203 krooni, mis tollase elukalliduse juures oli kindlasti väga hea ametnikupalk, kuid ei võimaldanud perekonna kõrvalt arvestatavaid sääste koguda. Peale selle maksti küll alates 1934. aastast 10 aasta teenistusaja lisatasu 20 krooni ja 30 senti kuus, ent sellest rikkaks ei saanud. Pärast kolmanda lapse sündi hakati alates 1. aprillist 1937 maksma ka kolme lapse pealt lasteabiraha 36 krooni kuus. Perekonna eelarvesse võisid lisa tuua Paul Johanseni mõningad honorarid, kuid see ei saanud olla pidev sissetuleku liik. Kiikamine Johansenite rahakotti annab seletust, miks pere elas üürikorterites, kusjuures 1937. aasta paiku kolis Tallinnast Nõmmele, mis oli tollal iseseisev linn, kus üürihinnad olid ilmselt soodsamad ja lastega perele igapäevaelu meeldivam. 1938. aasta novembri lõpus üüriti korterit Hõimu tänav 14 majas, 1939. aasta oktoobris elati juba Tähe tänav 7–2. Nende valikute põhjused pole teada, kuid Nõmmelt Tallinnas tööl käimine oli nüüd võimalik elektrirongiga ehk ka autobussiga, hädalisi küsimusi võis lahendada ka koduse telefoni teel. Möödaniku argielu niisugused üksikasjad kindlasti ei muuda suure ajaloo käiku, kuid loovad vajaliku tausta edasistele arengutele linnaarhivaari elus.

Akadeemilise karjääri intriig

Linnaarhiivis töötatud 15 aasta jooksul oli Paul Johansen tõestanud end ideerikka ja viljaka uurijana. Tema sulest oli ilmunud üle poolesaja mitmesuguse teadusliku trükise, sealhulgas

⁷ U. Johansen. Kindheit und Jugend Paul Johansens. – Reden und Vorträge auf der Festveranstaltung am 14. Dezember 2001 aus Anlaß des 100. Geburtstages von Prof. Dr. Paul Johansen (23.12.1901–19.04.1965). Hrsg. von E. Helimski. Hamburg, 2002, lk. 17.

⁸ TLA, 236.1.54 (Tallinna Oleviste koguduse personaalraamat), lk. 208.

⁹ H. von Wistinghausen. Beiträge zur Geschichte der Familie von Wistinghausen. [Ludwigsburg], 1957, lk. 27.

¹⁰ J. Reiska, A. Saluäär. Ingeborg Johansen. – I. Johansen. Joaveski (Loomingu Raamatukogu, nr. 39/40). Tallinn, 1997, lk. 79–84. Romaani peategelane Jakob ongi autori vanem vend Karl Adam.

¹¹ J. Reiska, A. Saluäär. Ingeborg Johansen, lk. 80; S. Kivimäe. Ein Däne in Estland: Jens Christian Johansen. – Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag. Hrsg. von O. Pelc und G. Pickhan. Lüneburg, 1996, lk. 389.

kaks monograafiat¹² ja kaks kaasautorluses kirjutatud raamatut, paarkümmend tähelepanuväärset allikpublikatsiooni, rohkelt artikleid Tallinna, Eesti ja Liivimaa keskajast jne.¹³ Need olid ilmunud eesti, saksa, rootsi, taani ja soome keeles mitmesugustes väljaannetes nii kodumaal kui ka Lätis, Saksamaal, Taanis ja Soomes. Tema töid oli tutvustatud ja arvustatud nii Eestis kui välismaal. Johansen oli paljude kodumaiste ja välismaiste teaduslike ühingute liige; ta esines erialastel konverentsidel ettekannetega ja käis lühematel uurimisreisidel Saksamaal, Rootsis ja Taanis. Teaduslikule pädevusele ja tuntuusele vaatamata puudusid Johanseni Tallinnas võimalused edasiseks akadeemiliseks karjääriks. Me ei tea isegi, kas ta hellitas lootusi ülikooliprofessoriks saada, eriti veel olukorras, kus kodumaal olid sellised ametikohad jagatud ja täidetud.

Eestikeelses Tartu Ülikoolis nähti 1919. aastal ajaloo alal ette kaks professori ja kolm dotsentuuri. 1930. aastal oli üldise ajaloo professoriks valitud Peeter Treiberg-Tärvil ja alates 1934. aastast oli Eesti ja Põhjamaade ajaloo korraline professor Hans Kruus. Üldise ajaloo dotsent oli aastast 1931 Juhan Vasar, kes aga valiti 1938. aastal majandusteaduskonna esimeseks korraliseks majandusajaloo professoriks; üldise ajaloo dotsentuuri täitsid õppeülesande korras *mag. phil.* Evald Blumfeldt, *dr. phil.* Otto Liiv ja ka *mag. phil.* Erik Tender. Keskaja ajaloo õpetamisega polnud ajaloo professorid rahul ja sellest sügenes ettepanek avada üldise ajaloo uus õppetool keskaja ajaloo tarvis. Küllap mõtlesid Tartu professorid ka võimalusele edutada kedagi nende endi järelkasvust, mis oli piiratud. Filosoofiateaduskonnast pärist mitmeid vaidlusi saabunud ettepaneku kiitsid heaks nii ülikooli valitsus kui ka haridusministeerium ning akadeemiliste protseduuridega lubati alustada 14. oktoobril 1938.¹⁴ Kaks kuud hiljem, 15. detsembril 1938 teatas filosoofiateaduskonna dekaan professor Julius Mark teaduskonnakogu koosolekul, et üldise ajaloo vakantsele professorile kandideerivad magister Evald Blumfeldt ja dr. Paul Johansen.¹⁵

Johanseni soovikiri kandideerimiseks koos lisatud *curriculum vitae*'ga ja teaduslike tööde nimestikuga on dateeritud Nõmmel 25. novembril 1938. Tema publikatsioonide nimestikus on 51 teaduslikku tööd, kolm neist olid sel ajal veel trükkis.¹⁶ Tema vastaskandidaat Evald Blumfeldt (1902–1981) oli 1930. aastal kaitsnud magistrikraadi teemal „Lundi peapiiskop Andreas Sunonis Eestimaal“, koostanud ühes Nigolas Treumuth-Loonega „Bibliotheca Estoniae Historica 1877–1917“ (1933–1939), kuid tema doktoritöö Saare-Lääne piiskopkonna agraar- ja asustusajaloost keskajal polnud veel valminud, seega polnud tal seni avaldamata magistr töö kõrval ilmunud ühtki eseseisvat monograafiat. 1938. aasta sügisest töötas Blumfeldt ülikoolis õppejõuna, olles ühtaegu ka Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhataja.

1939. aasta 10. jaanuaril kirjutas dekaan Mark Johansenile, et teaduskonnakogu oli määranud tema tööde arvustajateks professorid Arno Rafael Cederbergi, Peeter Tärvil ja Hans Kruusi, kes peavad oma arvamused esitama 1. märtsiks.¹⁷ Ühtlasi palus ta saata valiku töid, mida arvustajatel pole käepärast. Prof. Cederbergi nimetamine oli põhjendatud, kuna ta oli

¹² P. Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte (Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 23. Bd.), Dorpat, 1925; P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. 2 Bde. Kopenhagen und Reval, 1933.

¹³ Vt. lähemalt: Fr.-K. Proehl. Schriftenverzeichnis von Paul Johansen. – *Rossica externa*. Studien zum 15.–17. Jahrhundert. Festgabe für Paul Johansen zum 60. Geburtstag. Marburg, 1963, lk. 179–183; vrd. J. Kivimäe. Ajaloolaste töö. Paul Johanseni ja Hans Kruusi kirjavahetust aastaist 1932–1964. – *Tuna* 2013, nr. 4, lk. 56–60.

¹⁴ RA, EAA.2100.5.160, l. 43p. Üldise ajaloo (keskaja) professori vakantsi kuulutus vt. *Postimees*, 29.10.1938, nr. 294, lk. 10.

¹⁵ Üksikasjalisem käsitlus Johanseni kandideerimisest keskaja professori kohale on ilmunud autori saksakeelses artiklis: J. Kivimäe. Fremdenangst und/oder akademische Intrige? Paul Johansens Bewerbung um die Professur für mittelalterliche Geschichte and der Universität Tartu. – *Nordosteuropa als Geschichtsregion*. Hrsg. v. J. Hackmann, R. Schweitzer (Veröffentlichungen der Aue-Stiftung 17). Helsinki, Lübeck, lk. 60–71.

¹⁶ RA, EAA.2100.5.405, l. 11–15.

¹⁷ RA, EAA.2100.5.405, l. 21.

aastail 1920–1928 professorina õpetanud Tartu Ülikoolis ning oli kahtlemata parim asjatundja Eesti ajaloolaste hindamisel. Cederbergi soomekeelne kirjalik arvamus valmis juba 4. veebruaril. Ta leidis, et Johanseni doktoritöö pole üldsegi mitte tavaline saksa dissertatsioon, vaid palju laiem ja põhjalikuma suunitlusega, tema suurteos „Die Estlandliste des Liber Census Daniae“ aga näitab autori haruldaselt head, fenomenaalselt suurt allikatetundmist mitte ainult Baltikumi ajaloo, vaid kõigi Balti mere ümber asuvate maade ajaloo alal.¹⁸ Vaaginud ka oma endise õpilase Evald Blumfeldti töid, jõudis Cederberg järeldusele, et „... dr. Johansen tunnistataks kompetentseks taotletavale üldajaloo professorile“.¹⁹

Professor Tärvel, kes oli Prantsuse ajaloo ja eriti Suure Prantsuse revolutsiooni ajaloo asjatundja, leidis üldajaloo professorina, et teise professori õppetegevuse pearõhk peaks olema Saksa, Prantsuse ja Inglise keskaja ajalool. Tema arusaama kohaselt polnud aga kumbki kandidaat tegutsenud aktiivse uurijana Lääne-Euroopa keskaja ajaloo alal, niisamuti polnud neil Tartu Ülikooli doktorikraadi ega sooritatud ka suulist doktorieksamit üldises ajaloos.²⁰ Seepärast soovitas ta professori kohustetäitja valimist ja sel juhul annaks ta teatava ülekaalu Johansenile.

Professor Kruusi arvamus oli kõige põhjalikum ja radikaalsem. Mõõndes Johanseni teaduslike tööde ideerikkust, osutas ta, et Johanseni võimed õppetegevuse alal on talle tundmata. Blumfeldt seevastu olevat ülikoolis kolm semestrit „heade võimetega“ õpetanud, teinud ka suulise doktorieksami ja olevat viimistlemas oma doktoriväitekirja. Nendele väidetele järgnes aga peamine argument: „P. Johanseni teadusliku kraadi vastavus Tartu Ülikooli doktorikraadile ajaloo alal vajab erilist otsustust, mille kohta esitise tegemiseks allakirjutatul puuduvad küllaldased andmed.“²¹ Kokkuvõttes leidis Kruus, et kumbagi kandidaati ei saa soovitada „määraliseks professoriks üldajaloo õppetoolile“ ja ajutise lahendusena võiks õppetooli täita professori kohuste täitjaga, valides kolmeks aastaks adjunktprofessori õigustega, „ehk siiski mõnevõrra eelistades P. Johansenit“.²²

Asjatundjate hinnangud kandideerijate kohta olid esialgu ilmselt teaduskonnasiseses kasutuses, kuid mitte konfidentsiaalsed, pealegi trükiti need mõne aja möödudes ära ülikooli toimetiste lisas.²³ Arvamustes esitatud hinnanguid Johansenile otsekohe ei tutvustatud. Ometi vallandas prof. Kruusi eelmainitud kahtlus Johanseni doktorikraadi suhtes järgnevalt pika ja piinliku akadeemilise intriigi. Dekaan Mark helistas Johansenile, paludes selgitusi tema Leipzigi studiumi kohta, millele Johansen vastas 6. märtsil kirjaga, lisades ka oma õpingute raamatu (*Kollegien-Buch*). Teaduskonnakogu koosolekul 8. märtsil 1939 moodustati Leipzigi Ülikooli doktorikraadi Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna doktorikraadile vastavuse küsimuses akadeemiline komisjon, kuhu nimetati professorid Peeter Tärvel, Hendrik Sepp ja Harri Moora.²⁴ Järgmisel koosolekul, 22. märtsil ilmnes, et Tärvel ja Moora olid arvamusel, et Johanseni kraadi ei saa „vormiliselt lugeda vastavaks Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonna doktorikraadile“, küll aga mõõnsid nad, et Johanseni „väärtsuliku teadusliku produktsiooni hulgas leidub teisi ulatuslikke töid, mille varal võiks teatavate formaalsuste täitmisel tunnustada ta teaduslik kvalifikatsioon vastavaks Tartu Ülikooli dr. phil. kraadile.“²⁵ Hendrik Sepp jäi eriarvamusele, rõhutades et Johanseni väitekirjal „Siedlung und Agrarwesen der Esten im

¹⁸ RA, EAA.2100.5.405, l. 39–50, siin eriti l. 43.

¹⁹ RA, EAA.2100.5.405, l. 50, soomekeelne originaal l. 63.

²⁰ RA, EAA.2100.5.405, l. 28.

²¹ RA, EAA.2100.5.405, l. 37.

²² RA, EAA.2100.5.405, l. 38.

²³ Kuriositeedina ilmus vastav kõide – Tartu Ülikooli Toimetused. C Annales XXIV–XXV, mille osa XXIV 7. kannab pealkirja „Tartu Ülikooli üldise ajaloo vakantsel õppetoolile kandideerijate teaduslike tööde hinnang. Tartu, 1939“ – alles 1941. aastal.

²⁴ RA, EAA.2100.5.405, l. 79.

²⁵ RA, EAA.2100.5.405, l. 80.

Mittelalter“ on „püsiv ja suurekaaluline teaduslik väärtus ning mis oleks võinud tulla doktori-väitekirjana arvesse ka Tartu Ülikooli Filosoofiateaduskonnas“ ning lisades monumentaalse teose „Die Estlandliste der Liber Census Daniae“, tegi ta ettepaneku tunnustada Johanseni *dr. phil.* kraad vastavaks Tartu Ülikooli *dr. phil.* kraadiga. Ilmnes ka, et dekaan Mark oli palunud kirjaliku arvamuse Soome ajaloolaselt dr. Arvi Korhonenilt, kes oli Johanseni väitekirja kiitvalt arvustanud ajakirjas *Historiallinen Aikakauskirja* juba 1927. aastal. Korhonen jäi oma tollase kõrge hinnangu juurde, lisades, et Johanseni väitekirja „võiks kahtlemata heakskiitmist leida väitekirjana missuguses põhjamaises ülikoolis tahes“.²⁶ Teaduskonnakogu koosolekul esitas oma pikema eriarvamuse ka rahvaluule professor Walter Anderson, kes sakslasena protestis Johanseni juhtumi mehaanilise käsitlemise vastu.²⁷ Kõigele vaatamata hääletas dekaani esitatud ettepaneku Johanseni kraadi tunnustamise poolt 5 ja vastu 9 teaduskonnakogu liiget, mispeale dekaan Mark saatis küsimuse koos kõigi lisamaterjalidega ülikooli valitsusele otsustamiseks. Ülikooli valitsus otsustas 23. märtsil, et Johanseni doktorikraad tuleb lugeda vastavaks Tartu Ülikooli *dr. phil.* kraadiga. Teaduskonnakogu koosolekul 29. märtsil tõstatati hoopis küsimus, kas ülikooli valitsusel on õigus „teisiti lahendada teadusliku kraadi küsimust, kui seda on teinud Teaduskonnakogu“ ning enamuse hääletega saadeti küsimus edasi haridusministrile lahendamiseks.²⁸ Tõnismäelt saabus alles 15. septembril 1939 haridusministri otsus: „Filosoofiateaduskonna dekaan oli õigustatud kohaldama Ülikoolide Seadus § 14 III lõiget küsimuse lahendamisel ja Ülikooli Valitsus küsimust otsustama sisuliselt.“²⁹ Järelikult anti õigus dekaan Markile ja ülikooli valitsusele Johanseni *dr. phil.* kraadi tunnustamise kohta. Nii-suguses seisus võeti küsimus teaduskonnakogu päevakorda 4. oktoobril, kuid lükati dekaani ettepanekul edasi. Nädal hiljem, 11. oktoobril oli küsimus taas koosoleku päevakorras, kuid dekaan taandas selle, teatades, et sama päeva telefonikõneluses teatanud Paul Johansen, et kavatses Eestist lahkuda; ühtlasi palus prof. Mark, et Johansen teataks oma lõpliku seisukoha kirja teel. 17. oktoobril kirjutas Paul Johansen Tartusse: „...kavatsen koos sakslastega jäädavalt lahkuda Eestist. Seetõttu ma enam ei kandideeri vakantsile üldise ajaloo professuuri kohale.“ See kiri jõudis dekaan Marki lauale reedel, 20. oktoobril, päeval, mil Nõukogude Liidu vägede tulek üle Eesti piiri oli just lõppenud. 25. oktoobril valis teaduskonnakogu mag. Evald Blumfeldti üldise ajaloo professori kohustetäitjaks adjunktprofessori õigustega kolmeks aastaks.³⁰ Üks pikk ja vastuoluline akadeemiline protsess oli lõpule jõudnud Paul Johanseni loobumise hinnaga.

Johanseni kaasust kaheksakümmend aastat hiljem vaagides on selle tegelikke motiive ja põhjusi tagantjärele keeruline hinnata. Võib ju küsida, kas Tartu professorid olid tõesti nii enesekindlad, et keskaja professoriks valitakse nende soovitud noorem kolleeg, ilma et sekkutaks väljastpoolt Emajõe akadeemiat? Paul Johansen oli ajaloo professoritele kindlasti ebamugav kandidaat. Miks? Vaevalt oli ülikoolis suudetud vabaneda baltisaksa provintsiajaloo pärandist ja ajalooõpetus eestistada, kui päevakorda tõusis, et üldajaloo professoriks saab jälle muulane. Vaatamata Johanseni taani päritolule, peeti teda ilmselt ikka saksameelseks õpetlaseks, kelle suured tööd olid saksakeelsed ja kelle kodune keel oli saksa keel (Eesti oli nii väike, et seda asjaolu kindlasti teati).³¹ Ometi tekkitab tänapäeval võõristust, et akadeemilises konkurentsis aktsepteeriti pigem magistrikraadiga kandidaati, kel polnud veel ette näidata monograafilist uurimust. Küsimus ei olnud Blumfeldti alavääristamises, vaid pigem

²⁶ RA, EAA.2100.5.405, l. 84.

²⁷ RA, EAA.2100.5.405, l. 85–87.

²⁸ RA, EAA.2100.5.405, l. 114p.

²⁹ RA, EAA.2100.5.405, l. 114p.

³⁰ RA, EAA.2100.5.405, l. 114p.

³¹ Vt. sel teemal ka L. Kõiv. Rudolf Kenkmaa – eestlane Tallinna Linnaarhiivis. – Tuna 1999, nr. 2, lk. 48–66; J. Kivimäe. Paul Johansen: the Identity of a Historian. – Denmark and Estonia 1219–2019 – Selected Studies on common Relations. Ed. by Jens E. Olesen. Greifswald, 2019, lk. 241–264.

argumendis, et ta polnud Johanseni kõrval samavääriline võistleja. Niisamuti on kummastav, et vaatamata Cederbergi, Korhoneni ja Sepa arvamustele välditi Johanseni doktoritöö sisulist hindamist, ometi oli väitekirj ju trükitud Tartus 1925. aastal Õpetatud Eesti Seltsi Toimetiste sarjas. Kas siin tohib näha akadeemilise alaväärsuskompleksi väljendust, et esimese eestlaste keskaega käsitleva pädeva uurimuse autor polnud eestlane? Kogu selle kontroversi taga võib aimata ka professor Kruusi põikpäiseid hoiakuid, eriti pärast seda, kui ta Tallinna ja Tartu vastuolude tõttu oli pidanud prorektori ametist lahkuma. Kõigele vaatamata pidi Kruus taas-kord haridusminister Jaaksonile alla vanduma ning vastuseisust hoolimata oleks Filosoofia-teaduskonnakogu vast isegi valinud Johanseni üldajaloo professori kohustetäitjaks kolmeks aastaks. Paraku seda ei juhtunud, 1. septembril 1939 oli puhkenud uus Euroopa sõda³² ja Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis ei osatud veel mõelda aasta pärast saabuvatele vapustustele.

Lahkumine kodumaalt

Oleks eksitav tõmmata põhjuslik sirgjoon Johanseni kandideerimisest loobumise ja Eestist lahkumise kavatsuse vahele. Tartu professuuri taotlemisest lahti ütlemine polnud kindlasti mitte ainus ja peamine põhjus Eestist lahkumiseks. Paul Johansenile kui tundliku närvi ja analüüsivõimega ajaloolasele pidi poliitilise kriisi eskalatsioon laias maailmas ja iseäranis Euroopas süvendama ohutunnet. 1939. aasta algul oli maailm juba sõjas. Jaapan kuulutas kindlat otsust sõdida Hiinas lõpliku võiduni. Kataloonias keetsid vihased võitlused, Hispaania kodusõja lõpuni oli jäänud kolm kuud. Ka Eesti lehtedes ilmusid uudislood suure sõja puhkemisest Euroopas. Ameerika Ühendriikide suursaadik Londonis Joseph P. Kennedy kuulutas Washingtonis peetud kõnes, et „sõda Euroopas on peaaegu täiesti möödapääsematu ja puhkeb eeloleval suvel“.³³ Uudisleht vahendas oma lugejaile veebruaris Inglise valitsuse seisukohti selles osas, et mis juhtuks siis, kui homme puhkeks sõda.³⁴ Niisuguseid prohvetlikke ennustusi ilmus 1939. aasta kevadel ja suvel päevalehtedes korduvalt. Me ei tea, milliseid eesti- või saksaekseid ajalehti Johansen luges, kuid ta oli tavapäraselt päevapoliitikaga kursis.

Suure poliitika ootamatud arengud esialgu päevatööd ei häirinud. Johansenile tegi kindlasti heameelt, et trükist tuli Tallinna turberaamatu (1515–1626) publikatsioon, ettevalmistamisel oli raamatu teine osa, mis segaste aegade saabudes jäigi ilmumata.³⁵ Saksamaal ilmusid tol aastal tema tähelepanuväärsed artiklid Kuramaa elanikest ajaloolise aja algul, sakslastest ja mitesakslastest Vana-Tallinnas ning frantsiskaani munga Johann Hilteni tegevusest Liivimaal.³⁶ Tõenäoliselt olid käsikirjas valmimas ka pikem uurimus maalikunstnik Michel Sittowist ja ideerikas käsitlus Hansa tähendusest Liivimaale.³⁷ Lisaks muule oli Paul Johansen koos Otto Liiviga palutud asjatundjaks Helsingi Ülikooli üldise ajaloo professori valimisel; sel otstarbel viibis Johansen 12. septembrist kuni 16. septembrini Helsingis.³⁸ Kaks kandidaati, Arvi H. Korhonen ja Gunnar Mickwitz olid Johanseni lähedased kolleegid, kuid võib arvata, et ta paigutas esikohale Arvi Korhoneni, kes valitigi üldajaloo professoriks.

³² Vt. prohvetlikku raamatut: Ed. Laaman. Uus Euroopa sõda: kuidas see puhkes. Tartu, 1940.

³³ Sõda Euroopas on möödapääsematu... – Uudisleht, 13.01.1939, nr. 7, lk. 1.

³⁴ Kui sõda homme puhkeks! – Uudisleht, 22.02.1939, nr. 30, lk. 6.

³⁵ Tallinna turberaamat 1515–1626. I osa: tekst. Toimetanud N. Essen, P. Johansen. (Tallinna Linnaarhiivi väljaanded. Nr. 9). Tallinn, 1939.

³⁶ P. Johansen. Kurlands Bewohner zu Anfang der historischen Zeit. – Baltische Lande I. Berlin, 1939, lk. 263–306; Deutsch und Undeutsch in Alt-Reval. – Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung. 3. Band, 1. Heft, 1939, lk. 41–59; Johann von Hilten in Livland. Ein franziskanischer Schwarmgeist am Vorabend der Reformation. – Archiv für Reformationsgeschichte 36 (1939), H. 1/2, lk. 24–50.

³⁷ P. Johansen. Meister Michel Sittow, Hofmaler der Königin von Kastilien und Bürger von Reval. – Jahrbücher der Preußischen Kunstsammlungen, Bd. 63. Berlin, 1940, lk. 1–36; Die Bedeutung der Hanse für Livland. – Hansische Geschichtsblätter, Jg. 65/66 (1941), lk. 1–55.

³⁸ TLA, 52.2.510, l. 41; Ajalooline Ajakiri 1939, nr. 3, lk. 184.

Olukord muutus, kui 1. septembril puhkes Teine maailmasõda. Tollal 12-aastane Ulla Johansen on meenutanud, kuidas isa poole viie paiku lõunasöögile tulles oli ajalehe kaasa toonud, ärritunult sõja algusest teatas ning kuulutas: „*Donnerwetter!* Nüüd tulevad rasked ajad. Mina hakkan jälle suitsetama!”³⁹ Vaevalt küll rahustas meeli teadmine, et president Päts oli vabariigi valitsuse ettepanekul jõudnud 1. septembril välja kuulutada, et Eesti Vabariik jääb valjult erapooletuks sõjas, mis on puhkenud välisriikide vahel. Sõda oli küll Eestist kaugel, kuid siiski lähedal. Septembri lõpul kisti Eesti äärmiselt hädaohtlikku olukorda. 24. septembril esitas Nõukogude Liit Eestile sõjaliste baaside nõudmise, ähvardades vastasel korral sõjalist jõudu kasutada. Paar päeva rippus Eesti kohal sõja oht Nõukogude Liiduga, kuid 26. septembril otsustas Eesti poliitiline ja sõjaline juhtkond loobuda sõjalisest vastuhakust. Tallinna ja Nõmme elanikes pidi küll paanikat tekitama, kui Nõukogude lennukid ilmusid neil päevil korduvalt Eesti kohale ja lendasid madalalt üle Tallinna; tegelikult anti Vene Balti mere laevastikule 27. septembril ka käsk olla lahinguvalmis, kuid seda asjaolu teame üksnes tagantjärele. 28. septembril sõlmis Eesti Nõukogude Liiduga nn. baasidelepingu. Samal päeval sõlmiti Moskvas ka Saksamaa ja NSV Liidu vaheline sõprus- ja piirileping, millele oli lisatud konfidentsiaalne protokoll Saksa kodanike ja Nõukogude huvisfääris elavate saksa päritolu isikute ümberasumise lubamisest Saksa huvisfääri.⁴⁰ Salaprotokollidest avalikkust muidugi ei teavitatud ja need ei saanud ulatuda ka Johanseni kõrvu.

Teated baltisakslaste ümberasu(sta)misest (sks. *Umsiedlung*) või natsiretoorika püüetel kujukõrbumisest *Reich*'i (*Heim ins Reich*) said alguse Adolf Hitleri 6. oktoobril Berliinis Krolli ooperis Riigipäevale peetud kõnest, kus rõhutati ühe tähtsaima ülesandena rahvaste ümberasustamist, sest kogu Ida- ja Kagu-Euroopa olevat osaliselt täidetud Saksa rahva kildudega.⁴¹ Enamikku sakslastest Eestis tabas teade ümberasumisest pühapäeval, 8. oktoobril. See mõjus šokina, sest kogu lahkumine pidi esialgu toimuma paari päeva jooksul.⁴² Paanikat tekitas asjaolu, et Saksa laevad, mis pidid ümberasujad ära viima, saabusid Eesti sadamatesse päev pärast ametlikku teadaandmist.⁴³ Baltisakslaste väkikiirest ümberasumiskampaaniast, mis pidi läbi viidama kuue päevaga, ei tulnud midagi välja, kogu aktsioon venis lõpuks kuue kuu peale. 15. oktoobril 1939 kirjutati Eesti ja Saksamaa vahel alla nn. ümberasumise protokoll⁴⁴ ja 18. oktoobri õhtul kell üheksa lahkus Tallinna sadamast esimene Saksa laev „Utlandshörn“ 458 ümberasujaga pardal. Sama päeva hommikul kella seitsme ja kaheksa vahel oli alanud Nõukogude Vene sõjaväeosade tulek üle Eesti riigipiiri.⁴⁵

Ulla Johanseni meenutustest teame, et tema vanemad ei otsustanud kohe ümber asuda. Tuleb lisada, et nende pere lahkumise legaalseks aluseks oli Erna Johanseni saksa päritolu, millega õigus ümber asuda laienes nii lastele kui ka Paul Johansenile kui sünnilt taanlasele. Ulla Johansen küll väidab, et isal olnud võimalus ka Taani välja rännata,⁴⁶ kuid see oli

³⁹ U. Johansen. Paul Johanseni elutee Teises maailmasõjas. – Tallinna Kunstiülikooli Toimetised. Seeria: arhitektuur. Nr. 1(2) 1992, lk. 74. Võimalik, et see oli Päevaleht, 01.09.1939 (nr. 236), millele oli lisatud eritelegramm, mis teatas Saksamaa kallaletungist Poolale.

⁴⁰ D. Loeber. Diktierte Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland. 2. Auflage. Neumünster, 1974, lk. 46 (dokument 41); vrd. J. Felštinski. NSV Liit–Saksamaa 1939–1941. Dokumentidokumik. [Tallinn], 2017, nr. 60, lk. 94.

⁴¹ D. Loeber. Diktierte Option, lk. 79 jj. (dokument 72); Hitleri riigipäevakõne rahu üleskutsena. – Päevaleht, 07.10.1939, nr. 272, lk. 4; S. Kivimäe. Ümberasumise korraldus. – Umsiedlung 60. Baltisakslaste organiseeritud lahkumine Eestist. 24. novembril 1999 Tallinna Linnaarhiivis toimunud konverentsi ettekanded. Koost. S. Kivimäe. Tallinn, 2000, lk. 58.

⁴² S. Kivimäe. Ümberasumise korraldus, lk. 61.

⁴³ J. Kivimäe. Raske lahkumine. Baltisakslaste ümberasumine eestlaste rahvuslikus vaatevinklis. – Looming 1989, nr. 9, lk. 1243.

⁴⁴ Riigi Teataja, 20.11.1939, nr. 17.

⁴⁵ J. Kivimäe. Raske lahkumine, lk. 1249.

⁴⁶ U. Johansen. Paul Johanseni elutee, lk. 75.

vast teoreetiline, sest ta oli sündinud Tallinnas ja 1934. aastal loobunud Taani kodakondsusest. Eestist soovisid lahkuda Erna Johanseni vanemad Sangastest ning tema mõlema õe perekonnad. Samal ajal keeldusid Eestist Saksamaale sõitmast Pauli ema Agnes Ingeborg Johansen ja vanem vend Karl Adam. Küll aga võisid Paul Johanseni otsust mõjutada mitmed baltisaksa tuttavad ja kolleegid, näiteks isegi Saksa Kultuuroromavalitsuse Eestis president Hellmuth Weiss, kes avaldas 14. oktoobril üleskutse kõigile Eesti baltisakslastele, et nad järgneksid saksa rahva ja füüreri kutsele lahkuda vanalt kodumaalt oma ajaloolise missiooni jätkamiseks uuel kodumaal, Suur-Saksa riigis.⁴⁷

Erna ja Paul Johansen tegid otsuse lahkuda Eestist sakslaste ümberasumise käigus väga kiiresti. Nagu juba mainitud, teatas dekaan Mark Tartus 11. oktoobril peetud telefonikõnest Johanseniga, kus viimane teatas Eestist lahkumisest, 17. oktoobril järgnes Johanseni kirjalik kinnitus. Järgmisel päeval saatis Paul Johansen kirja Taani kolleegile Svend Aakjærile, milles tunnistas Eestist lahkumise motiive ja asjaolusid: „Taanlased tulid siia samaaegselt ja koos sakslastega, siin olid nad enam üksmeelel. Seepärast pean mina kui baltitaanlane (*baltisk Dansker*) jagama sakslaste saatust. Mis jääb mul üle? Minu abikaasa on sakslanna, lapsed räägivad saksa keelt, ainult tütar Ulla oskab natuke taani keelt. Nende kamraadid on kõik sakslased – ma ei saa kauemaks siia jääda, vaid lasen end koos sakslastega ümber asustada „Suur-Saksamaale“. See on suur riisiko ja siin, kus inimestel lasub painaja, tunnen ma otsest valu. Rääkimata südamest, mis on lõhkemas murest kõige selle üle, mida ma pean maha jätma. Minu elutöö, uuendatud arhiiv, taasasutatud muuseum, minu ajaloolised uurimused, kõik jääb siia. Ma pean seda tegema laste pärast, nende tulevik on tähtsam.“⁴⁸ Ta jätkas samas kirjas: „Täna marsivad venelased Eestisse sisse. Hetkeliselt ei kujuta nad otsest hädaohtu, kõik peab toimuma rahulikult ja esialgu on nad väga korrektsed. Pean aga ütleva, ma ei armasta venelasi. Ükskõik kas nad peavad end korralikult üleval või mitte – kogu maa saab vähehaaval jälle selle idamaise pitseri, mida ma vihkan. Nüüd kus sakslased lähevad, lahkub samal ajal – ükskõik mis öeldakse – õhtumaise kultuuri selgroog. Selle üle olen ma kaua juurelnud. See ei aita. Sellest kujuneb hüvastijätt kibedate pisaratega.“⁴⁹ Selline pihtimus heale kolleegile Taanis tundub isegi liialt intiimne, vast sisaldub selles murdehetke vajadus iseendale sõnastada kodumaalt lahkumise põhjuseid.

Eestist lahkumise motiive⁵⁰ kordas Johansen 23. oktoobril kirjas oma kunagisele Leipzigi õpetajale ja juhtivale Hansa ajaloolasele Fritz Rörigile: „Tõ olete võib-olla hämmastunud, et ka mina kui sünnilt välistaanlane (*Auslandsdäne*) siit ära lähen. Tegelikult pole mul mingit valikut. Minu naine on sakslane, minu lapsed on seni saksa koolis käinud; kõik lähemad sõbrad ja tuttavad reisivad ära ... Mis mul veel siin teha? Minu roll Saksa ja Eesti vahendajana on ka lauldud. Ma olen ülearune.“⁵¹ Lahkumise põhjusi iseendale sõnastades on Johansen ühelt poolt esile tõstnud laste tulevikku, teiselt poolt aga väljendab kurbust ja pettumust, sest maha jääb tema elutöö. Reaktsiooniks sellises olukorras on kirjatöö. Just seda tõstis Ulla Johansen nende viimaste lahkumiseelsete päevade segaduses esile: „Elasime siis kohvrite ja kastide vahel ja ootasime. Ma mäletan, et isa istus väiksema puukasti peal, oli suurema lauaks võtnud ja kirjutas oma peenikese käekirjaga täidetud sedelitel midagi suurema paberi peale

⁴⁷ D. Loeber. Diktierte Option, lk. 162 (dokument 128).

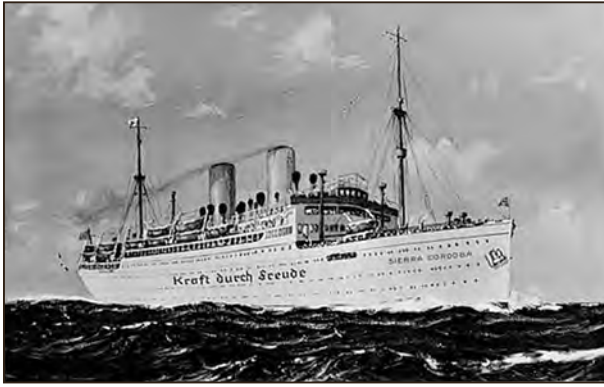
⁴⁸ V. Helk. Arhivaaride koostöö üle Läänemere. Paul Johanseni kirjadest Svend Aakjærile. – Tuna 2001, nr. 4, lk. 99–100; vrd. taanikeelse kirjavahetuse koopiad Vello Helgi kollektsioonis – RA, EAA.5383.1.94.

⁴⁹ V. Helk. Arhivaaride koostöö, lk. 100.

⁵⁰ Vrd. O. Liivik. Baltisakslaste ümberasumine Eestist. Ümberasujate lahkumise motiivid. – Acta Historica Tallinnensia, 2011, 17, lk. 37–54.

⁵¹ G. B. Zimmermann. Einflussmöglichkeiten akademischer Netzwerke auf die Wissenschaftsorganisation im Nationalsozialismus. Paul Johansens Berufung an das Historische Seminar der Hansischen Universität 1940/41. – Gelebte Universitätsgeschichte. Erträge jünger Forschung Eckart Krause zum 70. Geburtstag. Hrsg. v. A. F. G. Malte Habscheidt, A. Jaeger. Berlin, Hamburg 2013, lk. 149.

Aurik „Sierra Cordoba“.

kumispalve, paludes enda alates 1. novembrist vabastada linnaarhivaari ja linnamuuseumi juhataja kohustest, lisatud tänusõnad, et „linnaalitsusele teenistuses veedetud aeg jääb mulle unustamata kalliks mälestuseks eluajaks“, ületasid formaalse viisakuse tooni.⁵³ Esmaspäeval, 30. oktoobril jäeti jumalaga Poska tänaval elava ema ja vanaemaga. See oli ühtlasi päev, kui Johansenite perekond vabastati Eesti Vabariigi kodakondsusest.⁵⁴ Järgmisel päeval, teisipäeval, 31. oktoobril asuti Nõmmelt autobussiga teele sadamasse, kus ootas „Kraft durch Freude“ suur valge reisiaurik „Sierra Cordoba“. Päevalehe andmeil läks sellele laevale u. 850 sakslast Nõmmelt. Lisaks Johanseni perele ka Nõmme linnavolinik dr. Erhard Thomson, rahukohtu endine liige Georg-Voldemar Adelheim, aga ka Eesti Vabariigi välispassiga vene rahvusest Oleg Roslavlev ja palju teisi.⁵⁵ Ajalehe Uus Eesti ajakirjanik küsis Paul Johansenilt sadamas enne laevale minekut, mida tal oleks öelda jumalagajätkuks Eesti rahvale, kelle ajalooa on temal tulnud hulk aastaid tegemist teha. „Kirjutage neile,“ vastanud Johansen naeratades, „et taanlased tulid Eestisse koos sakslastega ja peavad nüüd koos ka lahkuma.“⁵⁶ Väidetavalt olevat keegi Tallinnas tegutsev taanlane sellest kirjutanud kaebuse Taani välisministeeriumi, mis kujundanud Taanis pikaks ajaks hoiaku Johanseni kui saksameelse tegelase vastu. Johanseni sõnades võis olla aga hoopis lahkumistunni eneseiroonia. Tolsamal päeval ilmus Päevalehe kuulutuste leheküljel Paul Johanseni tänuavaldus: „Lahkudes armsa kodumaa pinnalt, ütlen kõigile eesti sõpradele ja tuttavatele südamest aitäh külalislahkuse ja kaastöö eest ning soovin neile jõudu ja edu Eesti kultuuri ja sõltumatuse kindlustamiseks.“⁵⁷ Ajalehtedes ilmus Eestist lahkumise eelõhtul ka teisi ümberasujate tänuavaldusi, kuid Johanseni oma oli neist vast kõige siiram.

Elusaatus

Paul Johanseni eluteel moodustab lahkumine Eestist kindla veelahkme. Kuid see polnud lahkumine kodumaalt isamaale, kui parafraseerida saksa retoorilist väljendit „Aus der Heimat ins Vaterland“. Johansenit natsimeelseks *Ostforscher*’iks pidada, nagu seda on Saksamaal üritanud mõned noorema põlvkonna ajaloolased, on põhjendamata sildistamine. Saksamaa polnud Johanseni isamaa, pigem sai sellest asukohamaa, kus ta elas surmani. Tinglikult võib teda pidada isegi pagulaseks, kuid sel juhul tuleb ka Eestist lahkunud bal-

⁵² U. Johansen. Paul Johanseni elutee, lk. 76.

⁵³ TLA, 52.2.510, l. 42.

⁵⁴ Eesti Vabariigi kodakondsusest lahkunud isikute nimestik. – Riigi Teataja Lisa, 15.02.1940, nr. 14, lk. 114.

⁵⁵ „Sierra Cordoba“ viis 1000 sakslast. – Päevaleht, 31.10.1939, nr. 296, lk. 3.

⁵⁶ Sakslaste väljasõiduga kiirustatakse. – Uus Eesti, 31.10.1939, nr. 297, lk. 3.

⁵⁷ Päevaleht, 31.10.1939, nr. 296, lk. 8.

... kirjutas uut artiklit – ma ei tea, millest see oli, kuni ema ärritunult hüüdis: „Meie siin töötame, aga sina? Maailm võib hukkuda, aga sina ikka veel kirjutad!“⁵²

Kõige tähtsam osa arhiiviväljakirjutustega sedeleid õnnestus Paul Johansenil siiski kaasa võtta, kuid suure osa erialasest raamatukogust pidi ta maha jätma ning kirjavahetuse kogu arvatavasti hävitama.

26. oktoobril esitas Johansen Tallinna Linnavalitsusele oma lah-

Johanseni tänukuulutus
Päevalehes 31.10.1939.

tisakslasi vaadelda kui kodumaalt lahkunud pagulasi – selline idee väärriks juurdlemist.

Tagasivaatena tuleb tõdeda, et Paul Johanseni otsus Eestist koos ümberasujatega lahkuda oli õige ja õigeaegne. Võib oletada, et 1941. aastal oleks terve perekond saanud küüditamise ohvriks. Selline saatust sai osaks tema vanemale vennale Karl Adam Johansenile, kes 1942. aastal suri nälga Kasahstanis vangilaagris. Tema emal õnnestus aga 1939. aasta lõpul lahkuda Eestist Taani. Lahkumisel Eestist pidi Johansenile jääma mõru mälestus ebaõnnestunud kandideerimisest Tartu Ülikooli professoriks, kuid see polnud kindlasti mitte peamine põhjus ümberasumise otsuse langetamisel.

Johanseni perekond jagas tuhandete teiste ümberasujate saatust, mida ei osatud ette ennustada. Selle asemel, et leida elupaik ja töökoht n.-ö. *Altreich*'is ehk Saksamaal, saadeti nad okupeeritud Poola. 2. novembril jõudis seekordne ümberasujate seltskond Szczecini (tollal Stettin) ning sealt saadeti nad edasi Poznani (Posen). 5. novembril sai kogu pere Saksa kodakondsuse,⁵⁸ see oli muidugi hädavajalik, sest kodakondsuseta isikutel oli sõja ajal Saksamaal raske toime tulla. Paul Johanseni töökoha otsingud *Reichsgau Wartheland*'is ehk siis Saksa *Reich*'i annekteeritud Poola alal ei andnud soovitud tulemust. Reinhard Wittrami eestvõttel koguti andmeid kõigi Eesti ja Läti alalt Poznani saabunud õpetlaste kohta, et asutada natsionaalsotsialistliku ideoloogia tõhusamaks propagandaks *Reichsuniversität Posen*, kuid selle ettevalmistustööd venisid kuni 1941. aasta aprillini. Toruühi arhiivi juhataja abi kohale vajati küll asjatundlikku arhivaari, Johansen taotles seda, kuid asja otsustamine Toruühis venis kuni 1940. märtsini, mil selgusid aga teised väljavaated. Johansen leidis eestkostjaid Hansa Ajalooseltsi juhtivate tegelaste seas. Temale akadeemilise töökoha leidmisega tegeles innukalt ta kunagine õpetaja Leipzigin, nüüd Berliini ajaloo professor Fritz Rörig, aga ka Lübecki arhiivi juhataja Georg Fink, Hamburgi Riigi arhiivi direktor Heinrich Reincke jt. Pika ja keerulise akadeemilise asjaajamise tulemusena, mis sai alguse juba 1939. aasta lõpul, kutsuti Johansen 1940. aasta suvel õpetama Hamburgi Ülikooli ning 22. mail 1941 sai temast Hansa ja Ida-Euroopa ajaloo erakorraline (kuid eluaegne) professor.⁵⁹ Nii oli Paul Johanseni teine eluperiood alanud professori ametis Natsi-Saksamaal. Pärast vintsutusi sõja-aastail naasis ta õpetama Hamburgi Ülikooli ning jätkas oma vana kodumaa ajaloo uurimist ja kirjutamist.

⁵⁸ G. B. Zimmermann. *Einflussmöglichkeiten*, lk. 150, joonealune viide 20.

⁵⁹ G. B. Zimmermann. *Einflussmöglichkeiten*, lk. 158.